

Yayın Geliş Tarihi: 03.10.2010
Yayına Kabul Tarihi: 28.01.2011

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 12, Sayı: 4, Yıl: 2010, Sayfa: 19-47
ISSN: 1302-3284

GEÇ ORTAÇAĞ AVRUPASI'NIN MEŞHUR VE GİZEMLİ ŞEHİRİ PARİS

Abdulhalik BAKIR*
Pınar ÜLGEN**

Özet

Paris, Ortaçağın en önemli başkentlerinden biridir. Aslında bu kent, bir evrenkenttir. Yani Paris, bir üniversite kenti, eğitim merkezi, sanat ve mimari merkezi olarak da tanınmaktadır. Paris diğer kentlerden daha farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burası Doğu kültürüyle Batı kültürünün kaynaştığı önemli bir kenttir. Çevresindeki kentler ise daha geleneksel bir yapıya sahiplerdir. Paris ise Geç ortaçağlardaki kent yapısını tam anlamıyla taşımaktadır. Yani Ortaçağdaki kent yapısını tanımlarken ilk olarak Paris akla gelmektedir. Chretien de Troyes'in dile getirdiği gibi Fransa'yı Yunan ve Roma'nın ilk mirasçısı haline getirecek olan kültür burada bulunmaktadır. Paris, çok renkli bir kenttir. Fransa, belki de bu yapısıyla birlikte, en kalabalık nüfusa ve kiracı oranına sahiptir. Genel olarak, Fransız uygarlığının XIII. yüzyıldaki parlak gelişiminde hiç kuşkusuz bunların büyük rolü olmuştur. Bu nedenle de, bu çalışmamızda Paris'i sosyo-ekonomik ve kültürel yönden tanıtmaya ve Geç Ortaçağlardaki görüntüsünü vermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Fransa, Paris, Evrenkent, Üniversite, Sanat, Mimari, Ekonomik Yapı.

PARIS THAT WAS FAMOUS AND MYSTERIOUS CITY OF THE LATE MEDIEVAL EUROPE

Abstract

Paris is one of the most important capitals of the middle age. Actually, this city is univsercity. Namely, Paris was remembered as a univercity, education center and art and architecture center. Paris appeared differently from the other cities. Here was an important city that East culture and West culture mixed with each other. In its environment, there were cities that have a traditional structure. It carries all the facilities of the city structure in the later middle ages. Namely, Paris is remembered firstly, while city structure is described. Like Chretien de Troyes described, Paris had the culture that made France as the first heritage of Roma and Greek. Paris is a colourful city. Perhaps, France had the most crowd population because of these facilities of Paris. Generally, undoubtedly, these facilities had a big role about the development of France civilization in the 13th century.

* Prof. Dr., Bilecik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
+ 90 228 216 01 01-1010, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
+90 356 252 16 16-3155 pinarulgen@gop.edu.tr.

So, in this study, we will study to introduce Paris with social-economic and culturel angles and give its appearance in the later middle ages.

Key Words: Middle Age, France, Paris, Universecity, Univercity, Art, Architecture, Economic Structure

GİRİŞ

Ortaçağ Avrupa'sında kentler, çeşitli kategorilere ayrılmaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: 1. Piskoposlukla ilgili olan kentler: Bu tür kentler, Ortaçağ Avrupa'sında kurulmuştur. Buraların özelliği, her birinde bir piskoposluğun var olmasıdır. 2. Büyük kentler: Bunlar, nüfusları 10.000-20.000 arasında olanlardır. Londra, Ghent, Cenova, Kurtuba bunlardandır. 3. Başkentler: Bunlarda kent hiyerarşisi sadece boyutla değil, aynı zamanda, kentin politikasıyla da belirleniyordu. Roma ve Paris bunun en iyi örnekleridir. Paris'e bu özelliğini kazandıran ise, 987'den itibaren devam eden Capet hanedanlığı, Saint Denis manastırı ve Fransa krallarının gömme saraylarıdır. 4. Eyalet şehirler: Bunlar konumları gereği bir eyalet içinde oluşmuşlardır. En iyi örnekleri ise Floransa, Venedik ve Milan'dır (Goff, 2008: 102-104).

Zamanla Avrupa kentleri, sivil yönetimdeki işlevlerini yitirmelerine rağmen, dinsel yönetimin kilit noktaları olarak görevlerini devam ettirmişlerdir. Her piskoposluk, katedralin bulunduğu kentin çevresindeki topraklardan meydana gelmiş ve onlarla sürekli ilişki halinde olmuştur. "Civitas" sözcüğünün IX. yüzyılın başından başlayarak uğradığı anlam değişikliği bu noktayı aydınlatmaktadır. "Civitas Parisiensis" sözü piskoposun oturduğu Paris kentinin kendisi olduğu kadar Paris, piskoposluk bölgesini de belirtmek için kullanılıyordu. Bu çifte kavramla kilisenin kendi amaçları için benimsediği eski kentsel sistemin anısı korunmaya çalışılmıştır (Pirenne, 2002: 52).

Görüldüğü üzere Paris, bir başkenttir ve bu kategoride yer almaktadır. Kent yapısı olarak da başkent özelliğini taşımaktadır. Paris'i ele alırken onun bu kategoride olduğu konumu göz önünde bulundurulmalıdır.

I. PARİS'İN ADI VE KURULUŞU

Paris kelimesinin kökenine dair bir efsane vardır. Bu da Paris kenti için önemli olmakla birlikte artık bu kente adanmıştır. Eski Yunan efsanelerinde yer alan "Üç Güzeller" öyküsünün kahramanı olan Paris, Truva Kralı Priamosta'nın karısı Hekabe'nin oğludur. Paris, doğmadan önce annesi Hekabe, korkulu bir düş görür. Bu düşü kötüye yoran falcılar, doğacak çocuğun Truva'yı yıkıma uğratacağını söylerler. Bunun üzerine bebek doğar doğmaz, babası Priamos, onu bir uşağa teslim eder; ölmesi için İda Dağı'na bırakmasını söyler. Issız dağda küçük Paris'in yabani hayvanlara yem olması işten bile değildir. Ne var ki, çocuğu çobanlar bulur ve alıp büyütürler. Yakışıklı ve yiğit bir delikanlı olan Paris'in

sonradan kim olduğu anlaşılır ve ailesi onu yanına alır. Bir gün tanrılar kralı Zeus, Paris'i Hera, Athena ve Afrodit adlı üç tanrıçadan en güzelini seçmekle görevlendirir. Ona, en güzel tanrıçaya verilmek üzere altından bir elma uzatır. Tanrıçalardan her biri, kendisini seçerse Paris'e değerli bir armağan vereceğini söyler. Hera, Avrupa ve Asya krallığını; Athena, Truvalılar'ı Yunanlılar'a karşı zafere kavuşturacak ordunun komutanlığını; Afrodit ise dünyanın en güzel kadınının aşkını vaat eder. Sonunda Paris, altın elmayı Afrodit'e sunar. Afrodit, Paris'i Sparta Kralı Menelaos'un Yunanistan'daki sarayına götürür. Bu sarayda dünyanın en güzel kadını, Menelaos'un karısı Helen (Truva Helen) yaşamaktadır. Kralın saraydan uzaklaştığı bir günü kollayan Paris, Helen'i kaçırmak için Truva'ya, babasının sarayına getirir. Yunanlılar Helen'in geri gönderilmesini isterler. Truvalılar, bu isteği yerine getirmeyince Truva Savaşı çıkar. Paris, savaş sırasında Menelaos'a yenilmek üzereyken, Afrodit onun kaçmasına yardım eder. Daha sonra Paris'in fırlattığı zehirli bir okla topuğundan yaralanan Yunanlı kahraman Aşil ölür. Çok geçmeden ölümcül bir yara alan Paris'in de yaşamı son bulur. 10 yıllık korkunç bir savaş Truva'nın yerle bir olmasıyla sonuçlanmış ve Hekabe'nin düşü gerçekleşmiştir (Komisyon, 1995: 690). Paris kenti, M. Ö. III. yüzyılda, Parisli olarak bilinen Galyalı bir kabile tarafından “île de la Cité” adı verilen adada kurulmuştur. İki kıyıya tahta köprülerle bağlanan kente, Romalılar “Lutetia (Paris)” adını vermişlerdir (Komisyon, 1995: 690). M. S. I. yüzyılda gelişmeye başlayan kent, IV. yüzyıldan sonra “Paris” olarak anılmaya başlamış ve “île de la Cité”, Ortaçağ Paris'inin merkezi ve Fransa krallarının başkenti olmuştur (Komisyon, 1995: 691).

II. PARIS'İN FİZİKİ ÖZELLİKLERİ

XII. yüzyılın ilk yarısında bu başkent, sağ kıyıda yer alan Champeau çarşısının yanı sıra Greve ve Saint-Germain-l'Auxerrois olarak iki yerleşme şeklinde gelişmiştir. Sağ kıyısı ticaret merkezi, sol kıyısı üniversite olan Cité adası Philippe Auguste'nin eklediği Les Halles (1186), sur çemberi (1180-1210) ve nehrin üzerindeki Louvre kalesi ile tamamlanan uygun bir organizma meydana getirdi. X. Charles, 1370 yıllarında Seine ve çevresindeki Roma öncesi dönemlerde sık sık oluşan bataklıkta kavisi arasındaki yarım ayın büyük bölümünü içine alan, nehrin sağ kıyısındaki yarım çember biçimli surları genişletti (Benevolo, 1995: 80). Yeni bir siyasal ve kültürel rol üstlenen kentin toplam alanı 440 hektara ulaştı. Sol kıyıda ocaklardan ya da Val d'Oise'den çıkarılıp aynı biçimde bloklar halinde kesilen güzel beyaz taşlar, büyük sivil ve dinsel yapılara birlik unsuru katıyordu. Bu yapıların en önemlisi 1163-1250 tarihleri arasında yenilenen Notre-Dame Katedrali'di. Paris'in entelektüel önderliğinin merkezi, Abelard ile Bernard'ın günün sorunlarını tartıştıkları üniversite ile dinsel ve sivil yaşamın birçok kesimi oldu. Ortaçağ kentleri, bu tarzda bir tasarımda içinde kılı kırk yarararak düzenlenmiş ve bugün dahi görülebilen ilçelere ayrılmıştır. XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılan bu

tercihler, Paris'in ville, Cité ve üniversite olarak üçe bölünmesini ve daha sonraki gelişmeleri de derinden etkilemiştir (Benevolo, 1995: 80).

Ortaçağ Paris'inin coğrafyası 3 tür araziden oluşmaktaydı. Bunlardan birincisi sabit bir duvarla çevrili olan ve duvarın içinde belli güçlerin sahip olduğu arazilerdir. Ile de la Cité taş duvarlarla çevrili olup doğal bir hendek görevi gören Seine nehriyle korunmaktaydı. Fransızlar bu arazilere "Cité" diyorlardı. İkinci tür topraklara "bourg" deniyordu. Bunların duvarları yoktu. Sahipleri güçlü insanlardı. Bunların en büyüğü Paris'in sol yakasındaki Saint Germain bourg'uydu. Bourg, tek bir güç tarafından kontrol edilmezdi. Nüfusun yoğun olduğu üçüncü tür topraklara da "commune" adı verilirdi. Bunlar ne kalıcı duvarlarla korunuyor ne de iyi tanımlanmış bir güç tarafından kontrol ediliyordu. Bu araziler, Paris çevresinde bulunan küçük arazilerdi (Sennett, 2008: 168).

XII. yüzyılda Paris, ırmak kıyılarına yayıldı ve surlarla çevrildi. Kuzeybatıdaki bataklıklar kurutuldu ve burada Marais adı verilen bir mahalle oluştu. Bir zamanlar soyluların yaşadığı yerde bulunan Marais, bugün dar sokakları ve Vosges Meydanı'nın çevresindeki üç katlı eski evleriyle ilginç bir bölgedir. Bu evlerin bir bölümü müzeye dönüştürülmüştür. Marais, doğuya doğru Bastille Meydanı'na uzanır. Burada Paris halkının 14 Temmuz 1789'da baskın yaparak ele geçirdiği ve Fransız Devrimi'nden sonra yıktırılan ünlü Bastille Kalesi ve hapishanesi bulunmaktadır (Komisyon, 1995: 691).

III. PARİS'TE SOSYAL HAYAT

Paris şehrinde sosyal hayat, Geç Ortaçağlarda endüstriyel hayat üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Toplum yapısında orta sınıfın güçlü hale gelmesiyle soylular sınıfı, gücünü yitirmeye başladı. Bunun karşısında kırsal yerlerde yaşamaya doğru bir eğilim başlamıştır. Sadece Fransız ve İtalyan kentlerinde soylular, kasabalarda yaşamayı sürdürmüşlerdir (Komisyon, 1995: 691).

Halkın büyük bir çoğunluğu, hayatın odak noktası olarak yaşadıkları köy veya kentleri görmüşlerdir. Genel anlamda bakıldığında ulusal bir bilinç yoktur. Örneğin bir insan Paris'lidir, Fransız değil. Bir kentten 10 yada 20 km. uzaklıktaki bir yerdeki insan yabancı yada garip olarak adlandırılmaktadır. Hatta bu anlayış, insanların tavır ve hareketlerine de yansımıştır (Komisyon, 1995: 691). Köylülerin birbirlerine olan tavırları bile daha katıdır. Burada olduğu gibi, Avrupa'nın pek çok yerinde de merkezi hükümet yoktur. Bunun bulunduğu yerlerde efektif otoriteler, kendilerine sözde bağlı olan, fakat gerçekte bağlı olmayan feodal soylularından daha fazla değillerdi. Kısacası dikkatler, daha çok merkez köy veya kent alanında toplanmakta ve bunların meydana getirdiği dairelerin çapları da küçük kalmaktadır (Leguay, 1984: 156-157).

Ortaçağ kentlerinde genel anlamda kargaşa ve şiddet bulunmaktaydı. Bu durum tamamen iktisadi hayattan kaynaklanıyor da diyemeyiz. Sokaktaki şiddet olaylarının büyük bir kısmı mülklerden daha fazla olarak insanlara yönelikti. Paris'teki suç oranlarına ilişkin en ilk bilgiler 1405-1406 yıllarına aittir. Paris ceza mahkemelerine gelen olayların %54'ü ihtiras suçlarıyla alakalıydı. %6'sı ise hırsızlıkla ilgiliydi. 1411 ile 1420 arasındaki on yılda olayların %76'sı insanlara karşı gösterilen şiddetle, %7'si hırsızlıkla ilgiliydi (Leguay, 1984: 156-157). Bunun sebebi o dönemde evrensel bir politika olan koruma politikası da olabilir. Zengin olanlar malikânelerini korumak için küçük özel ordular kuruyorlardı. 1160 yılından itibaren Paris'te yerel polis teşkilatı kurulmuştu; ama polislerin sayısı azdı ve görevleri çoğunlukla resmi görevlileri korumaktan öteye geçemiyordu. Ayrıca bu kadar suçun oluşumuna yol açan bir diğer etken de içkidir diyebiliriz. Fransa'nın kırsal bölgelerinden Touraine'de işlenen cinayetlerin ya da ağır silahların %35'i içkiyle bağlantılıydı. Paris'te bu oran daha da yüksekti; çünkü sadece sarhoşun uzanıp yatabileceği evlerde değil; şehrin sokaklarının iki yanında sıralanan halka açık şarap mahzenleri ve dükkânlarında da içki içilmekteydi. Bu durum da doğal olarak kavgalara zemin oluşturmaktaydı (Leguay, 1984: 155).

Diğer Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi, Paris'te de, sokaklardaki şiddet siyasi bir içerik de kazanabiliyordu. Bir ifadeye göre, "Kent ayaklanmaları sokakta doğuyor, sokakta yayılıyor ve sokakta şiddetleniyordu"(Leguay, 1984: 198). Bu ayaklanmaların tahıl dağıtma işinde yolsuzluk yapan memurlar gibi, kişisel olmayan nedenleri de vardı. Ama Paris'te hem kralın hem de piskoposun muhafızları, bu ayaklanmaları hemen bastırıyorlardı. Ekonomik rekabette, nadiren eyleme dökülse de sözel şiddet de önemli bir rol oynamaktaydı. Bunlara karşın mülkiyet suçlarının daha düşük düzeyde kalması kent mekânında etkili ama tuhaf bir düzenin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Aslında Paris'te yaşanan bu rekabet anlayışı, başkalarına özen duyulmasına dayalı bir şey değildi. Bunu sağlayan etkenleri pazar ve panayırarda aramak gerekmektedir (Sennett, 2008: 168-169).

XI.-XIII. yüzyıllarda Ortaçağ Avrupa'sındaki bazı kentlerde eski politikaların bir benzeri uygulanmaya devam etmiştir. Venedik ve Floransa'da halkın ihtiyaçlarını karşılamak için tahıl ve diğer yiyecek maddelerini depolayarak kent yönetiminin bir parçasını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra ürünlerin kaliteleri konusunda hileye karşı çeşitli tedbirler alınmıştır. Kentlerde, kent yasaları, lonca kanunları ya da hükümet kararlarında hilelere karşı korunma tedbirleri bulunmaktadır. Mesela, Paris'te biraya hile katılması, kötü şarap satılması, tereyağının yapay olarak renklendirilmesi yasaklanmıştır. O dönemde Londra'da ise kent yönetimi, kötü bira satanları kazığa bağlayarak veya boyunlarına bir boyunduruk takıp kentte dolaştırarak cezalandırmaktadır, hileli ekmek satanların ise enselerinden asıldıklarını belirtmektedir Herbert Heaton (Heaton, 1985: 189).

Bunun yanı sıra, hem madencilik sektöründe hem de toplum hayatında değişimler yaşanmıştır. Endüstriyel hayat, artık bir yaşam biçimi haline gelmiştir.

İşçiler ve toplumun çeşitli kesimleri, özellikle Paris’te toplanmaktaydılar. Yaşanan bu değişimler, işçi sınıfları arasındaki özgürlüğü de tetiklemiştir. Bu anlamda karlı kuruluşların en önemlisi Cornwall’daki (dağlık burun) “Stannary” adlı kalay işletmeleridir (Lewis, 1924: 36).

Ortaçağda her anlaşmazlığı iki grup arasında, iyilerle kötüler arasında bir çatışmaya indirgeme eğilimine karşın, sınıf çatışmasının bu senyör-köylü, burjuva-halk çatışmasıyla sınırlandırılmı düşünmemek gerekir. Aslında gerçek, daha karmaşıktır, güçlüler karşısında zayıfların geleneksel başarısızlıklarının belli başlı nedenlerinden biri ekonomik ve askeri başarısızlıklarından öte güçsüzlüklerini arttıran iç bölünmelerdir. İşçiler, seçilmek için her gün işçi pazarına yani Paris’teki Greve Meydanı’na geliyorlardı (Goff, 1999: 243). Dolayısıyla Paris kenti, her yönüyle bir değişim sürecine girmişti diğer önemli sanayi kentlerinde olduğu gibi.

Bunlara bağlı olarak gerçekleşen nüfus artışının çok büyük bir yükseliş gösterdiğini görmekteyiz. XIII. yüzyılda Avrupa şehirleri, hem boyut hem de nüfus olarak artmaya başlamıştır. Paris başta olmak üzere, Londra, Ghent, Bruges, Köln, Floransa, Cenova, Pisa ve diğer şehirlerin, hem tüccarlar hem de diğer ülkelere gelen ustalar ile nüfusları artmaya başlamıştır (Goff, 1999: 186; Gres, 1995: 235-236).

Tarım ve endüstride sağlanan bu devrimsel gelişme, Ortaçağ Avrupa’sında nüfus artışına yol açmış olmasının yanı sıra, ayrıca doğum oranının yükselmesine ölüm oranının ise düşmesine neden olan başka sonuçları da beraberinde getirmiştir. Son kalan kölelerin de serf konumuna yükselerek aileler kurabilmeleri nedeniyle, doğum artışının VIII. ve XI. yüzyıllar arasında gerçekleşmiş olması gerekir. Ölüm oranındaki düşüşün de, VII. yüzyılda Avrupa’yı kasıp kavuran veba salgınının ortadan kalkmasıyla alakalı olduğu söylenebilir. Belirli zamanlar ve yerler dışında Avrupa’da savaşlar da azalmıştı. Avrupa’nın en büyük kenti olan Paris’te yüzyıllar boyu barış içinde yaşayacak olan 200.000’den fazla insan barınıyordu (Gimpel, 1973: 55).

Fransa’nın nüfusu diğer Avrupa ülkelerinininkinden daha hızlı artmıştır. Fransa nüfusu, 20 milyonu dahi aşmıştır. Bu durum, Fransa’nın Ortaçağda gerçekleşen tarımsal ve endüstriyel devrimlerde neden bu kadar önemli bir rol oynadığını açıklamaktadır. Ural dağlarına kadar Avrupa nüfusu, 600 yıllarındaki 26 milyonu üçe katlayarak 1300 yıllarında 79 milyona ulaşmıştır. Paris’in nüfusu 10 kattan çok artarak, 1300 yılında 228.000 olurken, 1400 yılında da 280.000’e ulaşmıştır. Kentleşmeyle ve bu nüfus artışıyla aynı sıralarda katedral yapımı (Canterbury 1175’te, Chartres 1194’te başlamıştır), üniversite kurulumu (Bolonya 1088’de, Paris, 1160’da) Ortaçağ kültürünü tamamlama akımı da başlamıştır diyebiliriz (Cippola, 1980: 4; Rider, 1995: 46).

Nüfusun artmasıyla birlikte Paris’te 1306 yılında birbirini izleyen grevler de olmuştur. Bu isyanlar, aslında gerek endüstrinin gerekse de teknolojinin

gelişiminin yanı sıra ortaya çıkan bunalımın da belirtileridir. Bu bunalım, kuşkusuz ekonominin en duyarlı kesimlerinde görülmüştür. Kentlerde tekstil endüstrisi, üretim ve dışsattım zengin müşterilerin elindeydi. İnşaat alanında işgücü, sermaye daha karlı alanlara yöneldikçe, her şeyin fiyatı arttıkça ve benzeri olayların da etkisiyle ortaya beraberinde bazı zorlukları da getiren bir ekonomi biçiminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ardından yaşanan veba salgını da, kentlerdeki nüfus eğrisinin düşmesine sebep olmuştur (Goff, 1999: 80).

Sonuç olarak, XIV. yüzyılda meydana gelen bu değişimler, Avrupa'nın geniş bölgelerini de etkilemiş ve Avrupa'nın Ortaçağdaki karakteristiğini oluşturan zenginliği ekolojik ve nüfus yönünden kesintiye uğratmıştır. Hatta Yüzyıl savaşlarının etkisiyle kentin pek çok yerinde 1450'lere kadar yıkım gerçekleşmiştir. Köylü isyanları ve toplumsal rahatsızlık tehlikeleri, 1450'den önceki ve sonraki yılları karakterize eden nitelikler arasındaydı. Bu gelişmeler, toplumun alt kesimlerini de etkilemiş ve bilim üzerinde ise bilim adamları arasındaki ölümlerle doğrudan; kurumların kapatılması ve eğitim aksamalarıyla da dolaylı olarak etkili olmuştur. Bunların hepsi, Avrupa materyalist kültürünün gelişiminde bir dönüm noktasını belirtmekte ve Ortaçağ bilimiyle ilk modern bilimin tarihi gözden geçirilirken bir kesintinin olduğu duygusunu vermektedir. Paris şehrindeki sosyal hayatı, endüstriyel hayat olarak tanımlamak daha uygun olacaktır. Çünkü halk, yaşantısını ekonomik hayatın akışı doğrultusunda ayarlamaya başlamıştır. İş hayatı normal yaşantının bir parçası olmuştur.

IV. PARİS'TE EKONOMİK HAYAT

a. Paris'te Tarım, Hayvancılık ve Endüstri

Paris şehrinde endüstriyel hayatın etkisi her alanda hissedilmektedir. Daha açık bir deyişle tarım, mekanik, dokuma, madencilik vb. pek çok alanla ilgili bir şeyler bulmak mümkündür Paris'te.

Bunların başında da tarım sektörü gelmektedir. Ancak nadasın kesin alanını bulmak çok zordur. Fakat Saint-Bernard manastırına ait malikânelerin envanteri, tarlaların üç eşit parçaya bölündüklerini, birine kış buğdayı, diğerine ilkbahar buğdayı ekilirken, üçüncüsünün de dinlenmeye bırakıldığını büyük bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu usulün, angaryaların birinin kış, diğerinin de ilkbahar olduğu ve iki mevsimin işlevinde dengelendiği Paris havzasındaki birçok malikâne de uygulanmış olması mümkündür. Fakat başka yerlerde ekilen tahıl ve hasat hesaplarında iki mevsim tahılı arasında açıkça bir dengesizlik fark edilmektedir. İlkbahar buğdayı nadiren üste çıkabilmekte, olağan olarak üretimin çok marjinal bir kesimini meydana getirebilmektedir. Bu durumda ilkbahar ekiminin, daha önce kış ekimi yapılmış alanın ancak bir kesiminin üzerinde yapıldığı ve geri kalan kısmının da dinlenmeye terk edildiği kabul edilmelidir;

buna bağlı olarak nadas, ekim alanlarının üçte birinden fazlasını kaplamaktadır (Duby, 1990: 132). Bu çağın çiftçilerinin çoğunun, toprağa uzun dinlenme süreleri bırakma zorunluluğunu hissetmiş olduklarını düşünmek doğrudur. Açlık, onları pençesinde tutmaktaydı, ama onlar yine de ekilebilir alanın önemli bir bölümünü nadasa bırakıyorlardı (Duby, 1990: 132). Bunun yanı sıra XI-XIV. yüzyıllarda Paris'te 500 kadar kale, köy ve mezralar kurulmuştur. Bu da Paris'te yukarıda bahsetmiş olduğumuz tarım alanı elde etmenin yollarından birini oluşturmaktadır (Bacci, 2000: 32).

Acaba yukarıdaki bilgilerden nadas alanlarının otlak olarak kullanılmadığı sonucunu mu çıkartmak gerekir? Nadasın toprağın kendini toparlamasına yetmediği düşünülebilir. Malikâneye bağımlı köylü işletmesi, yalnızca dört tanesi böylesine bir angarya ile yükümlüdür ve bunlardan her biri, 740 iş günü büyüklüğünde olan rezervin bir işgünlük kısmını gübrelemek zorundadır. Yani senyör tarlalarından ancak % 0,5'i bu yolla her yıl gübrelenebilmektedir. Yani katkı önemsizdir ve bu da, yine büyükbaş hayvan kıtlığına bağlıdır. Doğal olarak, insanları beslemeye yönelik temel kaygı, en iyi toprakların tahıla ayrılmasına yol açıyor, çayırların alanını büyük çapta kısıtlıyordu ve en ileri gitmiş kırsal alanlarda, en kararlı şekilde tahıl tarımına yönelmiş olanlarında, bu durum gübre üretecek hayvanların ahırda kuru otlarla beslenmelerini önemli ölçüde kısıtlamaktaydı (Duby, 1990: 133). O dönemin tarımsal yetersizliklerinin çoğu, buradan kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Sürekli tarlalara yeniden güç vermenin esas yöntemi, bu koşullar altında, toprakları alt-üst etmeye, yani sürmeye dayanmaktaydı. Tarımsal tekniklerinin en ileri gitmişe benzedikleri işletmelerde, Paris havzasının manastır malikânelerinde, yılda üç sürüm yapılmaktaydı; iki sürüm ile kış ekimine hazırlık yapılıyor, uzun bir nadastan sonra, üçüncü sürüm ilkbahar ekimini hazırlıyordu. Burada kullanılan araçlar genel olarak saban adıyla anılmaktaydılar. Önden çekilen bu araçlar, bazen yarıkların açılmasına olanak vermekteydiler; fakat toprağı tersine döndürme yeteneğine sahip olmadıklarından, onun yeniden hayatıyet kazanmasına pek bir olasılık bulunmuyordu. Bu da, sürüm işlerine güç katmak üzere, tarlalara el araçlarıyla çalışan kol işçilerinin yollanmasını gerektirmekteydi (Duby, 1990: 133).

Paris şehrinde ayrıca çivitotunun üretiminin yaygınlaşması ve bu değişimler, tarımın ticarileşmesini sağlamıştır. Aynı değişimler, kırsal kesimlerde endüstrinin yayılımını açıkça göstermektedir. Talepteki artış, yüksek kentsel ücretler ve değişmez sert düzenler bu ilerlemeyi oluşturan kentsel loncalar tarafından yapılmıştır (Yun, 1996: 116).

Neden tarım sektörü ilk sırada gelmektedir? Bu soru, Ortaçağda hemen hemen bütün toplumlarda akla gelmektedir. Cevabına gelince, çünkü Geç ortaçağlarda en önemli ihtiyaç, yeterli miktardaki yiyecek donanımının garanti altında olmasını sağlamaktı. Ortaçağ kayıtları bu sektördeki düzenlemenin ayrıntılı olduğunu göstermektedir. XIV. yüzyıldaki en büyük kentler Paris başta olmak üzere, 100.000'den büyük değildi. Bu durum, aslında tekel altında olan malların

kontrolünü, fiyatların yükseldiğini ve fiyatların bir dereceye kadar halk için düşük tutulduğunu göstermektedir (Rider, 1995: 52).

Paris kentinde şarap üretimi de önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün dahi buralardan günümüze kalan üzüm bağları, Ortaçağdan kalmadır. Buralarda üretilen şarap, pek çok ülkeye ihraç edilmekteydi. Yaklaşık 200.000 litre şarap, Ren ırmağı boyunca çeşitli ülkelere gemilerle taşınmaktaydı (Gimpel, 1973: 46-47).

Bu rakamlarla belirtildiği gibi, şaraba olan bu yoğun istek, XII. ve XIII. yüzyıllarda Avrupa'daki yaşam düzeyindeki yükselmeye alakalıdır. Bu durum, doğal olarak daha önce tahıl ekimi yapılan tarlaların büyük bir kısmının bağlara dönüşmesine sebep olmuştur. XII. ve XIII. yüzyıllar arasında geliştirilen bağcılık ve şarapçılık yöntemleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'daki bağları saran "Floksera" (phylloxera) salgınına kadar neredeyse hiç değişmemiştir (Gimpel, 1973: 46-47).

Hatta burada Paris kentindeki satışlara dair en iyi örnek olarak İtalya'daki Fransiskan rahibi Salimbene'nin, 1245 dolaylarında bağcılık merkezlerinden olan Auxerre'den geçerken gördüklerini gösterebiliriz. Burada o, "Bu insanlar, ne ekip biçiyorlar ne de ambarlarına bir şey götürüyorlar. Yapmaları gereken tek şey şaraplarını yakınlarından geçen bir ırmak üzerinden doğrudan Paris'e göndermektir. Bu kentteki şarap satışlarından sağladıkları gelir onların hem yiyecek hem de giyecek giderlerini tümüyle karşıladıklarını" söylemektedir (Duby, 1968: 140).

Bunların yanı sıra, endüstriyel hayatın gelişmesini sağlayan bir yenilik de, dokuma sektöründe gözlemlenmektedir. Bu da, metal dişli tarama aletleridir. XIII. yüzyılda iki dokumacıyla çalışan yatay ve geniş bir dokuma tezgâhı, XIV. yüzyılda dokuma tezgâhının bir türü olarak uzmanlaşmış bir alet haline getirildi ve sonradan Avrupa'ya yayıldı. Örgü tekniği de, Yakındoğu'dan Hacılar ve Haçlılar vasıtasıyla getirilmiştir. XIV. yüzyılda Lucca şehrinde 480 çıkırıyla işleyen bir ipek dokuma fabrikası kuruldu. İpek dokuması buradan Kuzey Avrupa'ya yayıldı. Hatta Paris'te kadın işçiler bile üstün bir duruma gelmeye başladılar endüstride (Gres, 1995: 176-179; Pounds, 1974: 449).

Avrupa'da X. yüzyılın sonundan itibaren değirmen tasarımcıları, o günlere kadar, ayakla işletilen tüm endüstriyel araçlarını kam mili sayesinde makineleştirme olanağına kavuşmuşlardı. 1040 tarihinden itibaren su gücüyle işleyen çekiçler vardı. Gimpel, Notre Dame' de, bir deri fabrikasının varlığından bahsetmektedir (Gimpel, 1973: 13).

XIV. yüzyılın başlarında Paris kentinin yapısal görüntüsü, su gücüyle işleyen fabrikaların bir Ortaçağ kentinde birbirlerine ne kadar yakın mesafede kurulmuş olduğunun en iyi örneğidir. Seine'nin ana kolunun yalnızca yukarı kesiminde altmış sekiz tane fabrika vardı. Ortaçağ mühendisleri, bu fabrikaları

ırmağın orta yerine değil de, kemer altlarına kurmakla, bunların verimliliğini önemli ölçüde artırmışlardı. Kemer aralarından hızla akan su, çarkları ve değirmen taşlarını daha hızlı döndürmekteydi. Böylece üretim de, o oranda hızla artmaktaydı. 1323 yılında Grand Pont yerleşiminin altında bu türden 13 tane fabrika vardı (Gimpel, 1973: 16).

Şehirde bulunan loncalara gelince, XI. yüzyıldan itibaren tüccarlar ve zanaatkârlar ortaklıkları belirlemiş, kentlerde olan veya seyahat eden tüccarları bir araya getirmiştir. 1150 yılında da Paris'te dericilere ait olan beş lonca bulunmaktaydı. Bir yüzyıl sonra Paris'in belediye başkanı, aşağı yukarı 100 kadar loncanın kural, yasa ve adetlerini derleyen bir belge çıkarmıştır (Heaton, 1985: 198). Geç Ortaçağlara kadar pek çok kentin özellikle Paris'in loncası olmamıştır. Loncaların büyük bir kısmı 1300'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Hatta bu kurallardan dolayı hiçbir kasap lonca üyesi biraderlerin onayı olmadan Paris'te 1182'de işlerini yapamazlardı. Bu gibi kurallar, birçok faaliyet alanında ve yerde uygulanmaktaydı (Heaton, 1985: 198).

Lopez, kent loncasını, "normalde bütün kararları sahiplenilen ustaların verdiği ve aşağı seviyedeki işçilerin (kalfalar veya kiralık yardımcı ve çırakların) terfi kurallarını yine onların belirlediği özerk atölyelerden oluşan bir federasyon" olarak tanımlar ve sözünü şöyle devam ettirir: "İşin iyi durumda olması herkesin çıkarına uygun olduğu için iç çatışmalar çoğunlukla asgari seviyede kalıyordu" (Lopez, 1971: 127).

1268'de derlenen "Livre des Metiers'de (Meslekler Kitabı), "Paris'te yedi gruba ayrılmış yaklaşık yüz zanaat teşkilatı sayılıyordu. Bu yedi grup şöyleydi: Gıda, kuyumculuk ve güzel sanatlar, metal işleri, dokumacılık ve giyim, kürkçülük, inşaat". Loncalar ilke olarak bağımsız kuruluşlar olmalarına rağmen aslında işleyiş biçimlerini, kral tarafından hazırlanan tüzükler yoluyla kralın vekilleri belirliyordu. Söz konusu vekiller bu tüzükleri yazıp gözden geçirirken lonca başkanlarıyla kurdukları ilişki ona danışmadan öteye geçmiyordu (Baldwin, 1968: 58).

Loncalar ve kentler, devletin bu karakterine katkıda bulunmuşlardır. Fransa'da 1351 tarihli bir krallık kararnamesi Paris bölgesinde ücret artışlarını üçte birle kısıtlamıştır. Fransa'da feodal soyluluğa ve kentlere karşı gücünü artırmak isteyen krallık, loncaları endüstriyi denetlemek ve gelir elde etmek için yararlı bir araç olarak görmüştür. Bu nedenle loncalar desteklenmiştir (Heaton, 1985: 202).

Ortaçağ kentinde loncaların oynadığı önemli rol, işin özellikle de el işinin statüsünün kaydettiği genel yükselişi göstermektedir. Benedikten tarikatı, el işini iyi bir hayatın temel bir unsuru saymakla birlikte "Çalışmak ibadettir" görüşünü benimsemişlerdir. Köleci kültürler, çalışmayı ayıp saymaktaydılar; ama bu durum zamanla ortadan kalkmıştır. Kentli lonca üyelerinin savaşlarda gösterdikleri kahramanlık, avcılıkta ve sınıfların haksız yargılarını yumuşatmalarına neden oldu. Bir kentin sakinlerinin çoğunluğunun kölelik gibi bir alt tabaka olmadan eşit bir

şekilde omuz omuza çalışan özgür vatandaşlar olmasıyla övünmesi, kent tarihinde yeni bir olgu olarak kabul edilmekteydi. Ortaçağdaki uygulamalar, Lewis Mumford'un deyimiyle yokluğu, Yunanistan'ın sınırlı, köle destekli demokratik yönetimini yıkan temel koşulu sağlamış oldu (Mumford, 2007: 337).

Parisliler, aslında kentin gelişimini şehirdeki taş miktarıyla ölçüyorlardı. Jacques le Goff 'un da işaret ettiği gibi, XI. yüzyıldan itibaren bina yapımındaki büyük patlama Ortaçağ ekonomisinin gelişimi için temel önem taşıyan bir fenomendir. Bu, çoğunlukla ahşap bir yapının bu ister bir kilise ister bir köprü ister ev olsun yerine taş bir yapının konulmasından ve bayındırlık işleri kadar özel yatırıma damgasını vuran taş yatırım yapmasından ibaretti (Sennett, 2008: 168-169).

Bunun yanı sıra, mekanik endüstrisi dediğimiz alanda da yenilikler olmuştur. Bunlardan en önemlisi ve Paris'te kendini en çok gösteren unsur, saatlerdir. Paris için ayrı bir önem taşımaktadır saatler. Çünkü farklı türdeki saatlerden meydan saatlerine kadar hepsi, gerek sosyal hayata yani zaman terimine farklı bir anlam katmış gerekse de endüstriyel hayatta ve iş yaşamında kolaylık ve yenilik getirmiştir. Bazı araştırmacılar, güneş her zaman parlamadığı ve kışın su saatlerindeki su donduğu için mekanik saatin icat edildiğini söylemektedirler. Bulutlar ve donma sorunları yerkürenin başka yerlerinde de vardı; bu noktada mekanik saatin neden Avrupa'da ortaya çıktığını anlamak gerekiyor. Bu ifade, sorunu çözümlenecek yerde başka alana çekiliyorsa da, Ortaçağ Avrupa'sında, çevrenin ortaya çıkardığı sorunların çözümünü makinelerde gören belirli bir zihniyetin geliştiğini doğruluyor (Cipolla, 2002: 14-15). Kentlerin hızla yayılmakta olduğu dönemdir bu; yeni kent uygarlığı da daha önce görülmemiş bir canlılıkla güçleniyordu (Cipolla, 2002: 14-15).

Geç Ortaçağlar, üniversitelerin ve gotik katedrallerin yaygınlaştığı bir çağdır; rahip Giordano da Pisa'nın vaazlarında "her gün yeni bir teknik keşfediliyor" diye haykırdığı dönemdir. Tam olarak XIII. yüzyılın başında ilk toplar da belirdi, mekanik saatle top, neredeyse eşzamanlı oluşmaktadır. Her ikisi de madenleri işleme becerisindeki kayda değer bir gelişmenin ürünüydü ve ilk saatçilerin çoğu aynı zamanda top yapımcılarının ortaya çıkışından hemen sonra saat, bütün Avrupa'da hızla yayıldı ve bu ilk saatler, kısa sürede, saat başlarında çalarak zamanı bildiren bir mekanizmayla donatıldı (Cipolla, 2002: 14-15).

Fransalı Charles V, sarayda kullanılmak üzere yeni bir saatin yapımı için planlar yapıldığında, Paris'e bir Alman gönderilmesini de tuhaf olarak karşılamaktaydı. Proje, önemli gelişmelerin, Pipelart'ın saatinin 1300'de yerleşmesinden itibaren yer almasını önermektedir. Buradaki saat, Alman Heinrich von Wick tarafından 1370'de tamamlanmıştır. Saatin tam tarihi, 1364'tür. Bu saat, şu anda Paris'te bulunan Palais de Justice'dedir (Payson, (Trz): 159).

Fransalı Charles V, kilisenin edebi denemelerinin üstünlüğünü kırmaya yönelik kararlı ilk adımı attı. O, bütün saatleri, chateau'daki saate uygun olarak Paris'in bütün kiliselerinde çalışan saatleri ve çeyrekleri düzenledi. Bu deneme, Kuzey Avrupa'ya da yayılmaktaydı. Gün, günışığıyla başlardı. İtalya, bu durumda farklı bir sistem izledi. Bu sistem, 1'den 24'e kadar saymayı içermekteydi (Payson, (Trz): 169).

O dönemde bir saat, özellikle de meydan saatleri zengin işi kabul edilmekteydi. Hem pahalıya mal oluyor, hem de genellikle bir yöneticinin aylığını da içeren masrafları yerel maliyeler için bir sorun oluşturuyordu. Bir saat edinme kararı kentlilerin uzun ve hararetli tartışmaları sonucunda alınırdı. Genelde kent sakinleri, bir meydan saatine sahip olmayı çok istiyorlar ve bununla gururlanıyorlardı. Kronik yazarı, Aziz Gotlardo Kilisesi saatinin her sınıftan insan için çok yararlı olduğuna ikna olmuştu. Froissart ise Paris'teki Palais Royal'e V. Charles'in koydurduğu saate değinerek şöyle demiştir: “*Saat, incelenince gerçekten çok güzel ve çok önemli bir alet, aynı zamanda eğlenceli ve yararlı da. Çünkü hüneriyle güneşin yokluğunda bile bize gece gündüz zamanı gösteriyor. İşte bu yüzden bu alet daha çok takdir edilmeli.*” (Cipolla, 2002: 16).

Ortaçağda Avrupa'da madencilik sektörünün belkemiğini taşıyıcılık endüstrisi oluşturmaktaydı. Fransa ise bu konuda en başta gelen ülkeydi. Taş ocaklarının en önemlilerinden bir tanesi de Paris'in kuzeyinde Oise ırmağı üzerinde yer alan Saint-Leu d'Esserent'de bulunmaktaydı. XII. yüzyılda madenciler, buradan dağ içine doğru bir galeri açmaya başlamışlardı. Yüzyıllar boyunca ocak, dağın derinliklerine doğru ilerlemiş ve XX. Yüzyıla kadar girişe bir milden daha fazla bir uzaklıktan taş çıkarma işi sürdürülmüştür. Bir yer altı ocağı, karmaşık bir taş galerileri ağından oluşmaktaydı. Bu galeri ağları, özellikle Paris caddelerinin altında yer alanlar, arkeolojik olmaktan çok güvenlik açısından yoğun bir biçimde incelenmiştir. Paris, 300 kilometrelik yer altı galerileriyle “askıda bir kent” olarak ün kazanmıştır. Paris metrosunun uzunluğu 189 kilometredir. Taş ocaklarının en yoğun olduğu kesim, Jardin du Luxembourg, Jardin-des-plantes ve Butte-aux-Cailles'i içine alan Montagne Sainte-Genevieve altındaki sol kıyıdır. Notre Dame Katedrali Saint Michel, Saint Jacques ve Saint Marcel varoşlarındaki ocaklardan getirilen taşlarla yapılmıştır (Gimpel, 1973: 57-58).

Maden endüstrisinin yanı sıra diğer bir endüstrinin varlığından da burada bahsedebiliriz. Bu da cam endüstrisidir. Çünkü Geç Ortaçağda özellikle de XV. yüzyılda Fransa'da cam fabrikalarının bulunuyor olması bunun bir kanıtıdır (Ashtor, 2004a: 747).

Gerçekte maden endüstrisindeki bazı gelişmeler, bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. XV. yüzyıla kadar Fransa'da krallık, feodal egemenlerden bazı vergiler alma yoluna gitmemiştir. Belki de kralın gücü bu feodal beylerden bazılarına yetmediği için bu tür isteklerde bulunmamıştır; ama asıl nedeni

Fransa'da zengin altın ve gümüş yataklarının bulunmamasıydı (Ashtor, 2004a: 747).

Genel olarak bakıldığında Fransa'nın zenginliği tarımından ve endüstrisinden kaynaklanırken, Orta Avrupa'nın varlığı yer altı zenginliklerine dayanmaktaydı. Ekonomik hareketlilik, toprağa bölünmüş olduğu geleneksel arazi büyüklüklerini bozan bir hareketlilik de kazandırmıştır. Bu nokta, oldukça önemlidir. Toprak artık önemli bir yatırım aracı olarak kabul ediliyordu. Bazı özellikler, belli yerlere özgü idi. Ancak gelişmenin hızlı olduğu Paris başta olmak üzere pek çok kentte bile, geçmişin ağırlığı kendisini hissettiriyordu.

b. Paris'te Ticaret

Ortaçağ kentlerinde devletle piyasanın birlikte hareket ettiği karma ekonomi diyeceğimiz sisteme benzer bir sistemin var olduğunu kabul edebiliriz. Ortaçağda Paris'te Seine nehrinin kullanılma biçimi devlet ve piyasanın nasıl karıştığına dair fikir verebilecek bir kapasiteye de sahiptir (Sennett, 2008: 176; Egbert, 1974). Örneğin, bu nehir üzerinde başka yerden yüklediği malları taşıyan bir gemiyi düşünelim. Bu gemi Paris'e vardığında Grand Pont'da bir duhuliyeye vergisi vermekte ve taşıdığı mallar da su tacirleri denen bir grup tarafından kaydedilmektedir. Ayrıca gemideki mallar arasında Paris'in başlıca ithal mallarından olan şarap varsa bunları ancak Parisliler indirebiliyorlar ve bu tür gemiler limanda ancak 3 gün kalabiliyorlardı. Bu durum trafiği rahatlatırsa da, denizci tüccarları mallarını satma konusunda büyük bir baskı altına alınmış oluyordu. Sonuç olarak limanlarda büyük bir hareketlilik söz konusuydu (Sennett, 2008: 177).

Ticaret, Ortaçağın gelişmesinde çok önemli olan bir alandır. Aslında Paris şehri, sadece bir hükümet merkezi olarak kalmış olsaydı, buraların gelişmesi pek de mümkün olmazdı. Ortaçağ dünyası için, kasabalar ve ticaret birbirlerini tamamlayıcı unsurlardır. Fakat ticaretin farklı bir baskısı vardır. Aslında bu alan endüstri ve teknolojinin pazarlanmasını ve para dolaşımını sağlayan bir alandır. Ticaretin gelişmesiyle her kentte olduğu gibi, Paris kentinde de zenginlik artmıştır. Haçlı Seferleri döneminden önce Avrupa'da para azdı. Altın para, hemen hemen hiç yoktu. Gümüş ve diğer metallerden yapılan paralar da çok ağırdı ve taşınmaları güçtü. Haçlıların ise yolculuk için daha hafif paraya ihtiyacı vardı; dolayısıyla altın para basılmaya başlandı. Ayrıca sefer için gerekli paranın temini, toprakların ve mülklerin satışı ile sağlandığından, bu da alım-satım işlerine ve paraya hareketlilik kazandırdı. Para bollaştı ve bir süre sonra dünyada ilk kez bankacılık faaliyetleri başladı. Templier tarikatı uluslararası bankacılıkta ilk adımı attı. Yolcular, Paris'te paralarını yatırıp karşılığında aldıkları bir makbuzla Akka'da veya İstanbul'da bu parayı çekebiliyorlardı. Bu, Paris'te bankacılığın geliştiğinin örneğidir. Venedik ve Floransa'da kurulan İtalyan bankaları da bu örneğe uydular. Böylece yeni bir

meslek kolu yaratılmış oldu (Lamb, 1931: 459; Crump & Jacop, 1943: 441; Barber, 1984: 85 ve devamı).

Burada şunu da belirtmeliyiz ki; Seine nehri boyunca malları nakletmeye yarayacak yollar bulunmaktaydı. 1000-1200 yılları arasında nehirdeki ticaret daha etkili bir biçimde yapılabilirdi diye bu kıyıların kenarlarına taş duvarlar dikilmişti. Ancak çok güzel yollar bulunmamaktaydı (Sennett, 2008: 171).

Ticaretin gelişmesinin bir sonucu olarak, büyük transit yolları boyunca ve limanların hinterlandında, iklimin ve toprağın özelliklerine uygun olarak tarımda bir uzmanlaşma meydana gelmiştir. XII. yüzyılın başında ticaretin gelişmesi daha rasyonel bir ekonominin oluşmasına yol açtı. İhracat yapma imkânı olan her yerde toprak en ucuz ve en bol verebileceği ürüne göre işlenmeye başlandı. XII. yüzyıldan itibaren İngiltere'deki Cistercian manastırları yün üretiminde uzmanlaştılar. Ortaçağda özellikle şarap üretilen ve kolay taşınabilen yörelerde üzüm bağları, mısırın aleyhine bir gelişim göstermiştir. Salimbene-Auxerre vadisindeki köylüler “ne ekip ne de biçmiyorlarsa” bunun nedeninin Paris'te pek soylu bir pazarı olan şaraplarını taşıyacak iki nehre sahip olmalarıdır diyerek zekice bir gözlemlerde bulunmuştur. Bu da ne yetiştirileceğinin ticaret tarafından belirlendiği bir bölgenin en tipik örneğidir (Bloch, 1931: 23; Huberman, 2003: 33).

Bunların yanı sıra burada yetiştirilmeyen ürünlerden olan şekerin de ticareti yaygın olarak yapılmaktaydı. Ancak ticaret ve ticaretin gerektirdiği masrafların doğal olarak bu ürünlerin Paris'teki fiyatlarını da etkilemekteydi. İspanyol şekeriyle Suriye şekerinin Paris'teki fiyatları ticareti yapılan yer göre değişiyordu. Örneğin 1395 yılında İspanyol şekeri Suriye şekerinde daha ucuzdu Paris'te (Bloch, 1931: 23; Huberman, 2003: 33).

Ayrıca ticarete panayırların o dönemde önemli bir yeri vardı. Panayırlar, profesyonel tacirlerin belirli zamanlarda buluşma yerleriydiler. Panayırlar, değişimin ve toptan değişimin yapıldığı yerlerdi ve yerel endişelerden bağımsız olarak mümkün olan en büyük sayıda insan ve eşyayı çekmek için kuruluyorlardı. Merovenj dönemine uzanan ve Ortaçağların tarımsal dönemi boyunca tek başına varlığını sürdüren ve hiçbir taklitçi bulunmayan Paris yakınlarındaki Saint Denis panayırı dışında, panayırlar ticaretin canlanmasıyla ortaya çıkmışlardı. Panayırların sayıları gün geçtikçe artarken, bunların kuruluş yerleri de büyük ticaret hareketlerince belirleniyordu (Pirenne, 1983: 82; Pirenne, 2002: 113; Emerton, 1894: 519; Delmas, 1973: 30-31).

Ortaçağda Paris'teki en önemli panayır VII. yüzyıldan başlayarak her yıl şehrin yakınlarındaki bir panayır alanında kurulan Lendit Panayırlarıydı. Avrupa'da kentlerin gerilediği dönem boyunca Lendit gibi panayırlarda ticaret yapmak demek küçük, yerel alışverişler yapmak demektir. Buralarda paradan çok mal değiş tokuş geçerliydi, profesyonel araçlar sahneye çok nadiren girerlerdi. Ayrıca panayırlar

şehirler arasındaki organik bağlantıları geliştirip pazarları birbirlerine bağladılar (Sennett, 2008: 177).

Bu durum, Ortaçağ panayırlarına modern bakış açısıyla bakıldığında yanıltıcı olabilir; çünkü bu panayırlar renklilikleri ardında ölümcül bir ironiyi gizliyorlardı. Panayırların ticaret imkânı sunduğu kent ekonomisi geliştikçe panayırların kendisi zayıflıyordu. Örneğin on ikinci yüzyıla gelindiğinde, Lendit Panayırı Paris'teki metal ve do işçilerine kendi mamullerini satma şansı veriyordu. Parisliler bu mamullere her yıl şehrin daha da uzaklarından gelen ve sayıları her yıl artan müşteriler oluyorlardı ve çok doğal olarak panayırdaki buldukları müşterilerle sadece sezon olarak değil bütün yıl boyunca ticaret yapmayı istiyorlardı (Sennett, 2008: 178).

Bu ticaret devrimi büyüdükçe yapılan işlemlerin mutlak hacmi de artmaya başlamıştı. Böylece her ne kadar panayırlar, önemli bir yere sahip olsalar da ticaret içindeki payları azalmaya başladı. XIII. yüzyılın ortalarında din adamı Humbert de Romans şöyle demektedir: *“Pazarlar ve panayırlar, çoğunlukla aralarında ayırım gözetmeksizin kullanılan terimler olmasına rağmen aralarında bir fark vardır”*. Özellikle de şehrin sokaklarında her hafta kurulan pazarlara o gözenekli mekândan çoğunlukla avlulara hatta şehrin çeşitli yerlerindeki sayısız küçük mezarlığa taşan pazarlara atıfta bulunmuştur. Bu pazar mekânları devletin ticarete kurallar koyma gücünü de aşıyordu (Sennett, 2008: 178).

Sonuç olarak, Ortaçağda etrafı duvarla çevrili olmayan bir kasaba görmek neredeyse imkânsızdı. Bu, kentleri de kırsal kesimden ayıran en önemli ve ayırt edici özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, aslında sadece kentin özelliği değildi; aynı zamanda içinde yaşayan halkı da etkilemiştir. Şöyle ki; kasabalar, kale-kent olarak adlandırılmışlardır. Ancak ticaretin de gelişmesiyle birlikte bu kavram yerine yani eski kent yerine yeni kent kavramı kullanılmıştır. Dolayısıyla buralarda yaşayan halk için, “Burjuva” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. İlk kullanılışı da XI. yüzyıl civarında Fransız kentlerinde başlamıştır. Bu da kent halkının kökenlerinin ilk kalelerin eski halkı arasında değil, ticaretin buralara getirdiği bir nitelik olduğunun kanıtıdır. Ticareti bölgesel pazarla sınırlı ve yerel bir ticaret olarak düşünmek yanlış bir düşünce olur. İtalyan tacirlerin Paris'e kadar gelmeleri ve ticaret yapmaları bunun açık bir kanıtıdır. Seine vadisinde Parisli ırmak tacirleri birliği sürekli Rouen ile ilişki içindeydi. Aslında Ortaçağda ekonomik canlanışın belirgin özelliğini büyük çaplı ya da daha kesin bir ifadeyle uzun mesafe ticareti oluşturmaktadır. Ticaret, kentte gidiş geliş arttırmış ve bu nedenle de vergi gelirleri ve artan para gereksinimini karşılamak için çalışmalar yapılmıştır. Bu nedenle darphanelerin etkinliği arttırılmıştır. Başkent olarak belli bir yer olmadığı için kasabalarında aralıklarla yönetimleri konusunda çatışmaları için de bir sebep olmamaktaydı. XII. yüzyılın ortalarında gerçek bir başkent olarak kabul edilen tek kent olan Paris'in özerk bir belediye anayasası kabul etmemesi kendine özgü bir durumdur. Çünkü Fransa'da genel olarak bu tür ticaret

hareketlerine olumlu bakılıyordu. Kral yada dükler, kentsoyluların ya da kale komutanlarının güçlenmelerini pek fazla istemiyorlardı; kentlilere yardım ettiklerine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Sadece onların işlerine karışmıyorlardı yani bir tür tarafsızlık da diyebiliriz.

V. PARİS’TE KÜLTÜREL HAYAT

Paris, Ortaçağda özellikle eğitim alanında önemli bir yere sahipti. Bunu destekleyen kurumlar ise kentte kurulan üniversitelerdi. Ayrıca ortaçağın sonlarına doğru daha da geliştirilen baskı tekniği, eğitim ve kültürel alanındaki gelişmelere olanak sağlamıştır.

Üniversite, Paris kentinin sembolüdür. Irmağın güney yakasındaki Sorbonne Üniversitesi, Ortaçağ Paris'inin bilim merkeziydi. Yaklaşık 1257'de kurulan ve Fransa'nın en büyük yüksekokulu olan Sorbonne, günümüzde, çeşitli özerk üniversiteleri barındıran Paris Üniversitesi'nin bir bölümünü oluşturur. XIX. yüzyıldan başlayarak Sorbonne'un çevresi sanatçıların, yazarların ve üniversite öğrencilerinin uğrak yeri oldu. Quartier Latin (Latin Mahallesi) adıyla bilinen bu bölge, bugün de yenilikçi akımların yeşerdiği bir sanat ve kültür merkezidir. Victor Hugo, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ve Émile Zola gibi ünlü Fransız yazar ve edebiyatçıların gömülü olduğu Panthéon adlı yapı da, Quartier Latin'dedir (Gres, 1995: 159). Ortaçağın en önemli yaratılarından biri de, XI. yüzyılda Salerno'da kurulan tıp okuluydu (Gres, 1995: 159).

Anlaşıldığı üzere XII. yüzyıldaki kültürel uyanışın merkezi, ortaçağın başlarında tek eğitim kurumu olarak görülen manastır okullarının yerini alan üniversitelerdi. İlk üniversiteler, ünlü hocaların etrafında toplanan öğrencilerin kendi ortak çıkarlarını kilise yetkilerine yada kentlerden gelen bazı zorlamalara karşı örgütlenmeleri sonucunda kurulmuştur¹.

Gotik sanatın gücü ve coşkusu kendisini gerçeğin tarif ve keşfine olduğu kadar yayılmasına da vakfeden yeni bir kurumun, Paris Üniversitesi'nin rasyonel teoloji geliştirmesine paralel bir oluşumdu. XIII. yüzyılda kuzey-batı Avrupa'nın kültürünü karakterize eden canlılık, görkem, Frenklerin tabiatla ve yabancı kültürlerin insanlarıyla baş edebilmelerinin ödülü olarak devam ettirdikleri mükemmel ekonomik ve askeri başarılarla da desteklenmiştir. XII. yüzyılda

---

¹ (Ağaoğulları- Köker, 2001: 209); Avrupa'da ilk üniversitelerin öğrenciler tarafından kurulmasının ilginç sonuçları da olmuştur. Bir tür lonca niteliği taşıyan bu örgütlenme içinde öğrenciler, derslere veya görevlerine gelmeyen ya da en fazla üç beş öğrenciyi çekebilecek düzeyde dersler veren hocaları cezalandırabiliyor, herhangi bir nedenle üniversite dışına gitmek durumunda kalan hocaların geri dönmelerini güvence altına almak için depozito yatırımları zorunlu kılınıbiliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Perry, 1985: 230).

Paris'te Aristo felsefesinin ve Yunan biliminin önemli bir bölümünün araştırılması yeniliğe açık olmanın tabiata ve kâinatın rehberi olarak insan aklına duyulan güvenin büyük bir örneğidir (McNeill, 2008: 104).

XII. yüzyılda üniversiteler, Paris'e farklı bir boyut kazandırdı. Vatandaşlık nadir olarak şehir surlarının dışında korunmaya başlandı. Öğrenciler ve hocalar bu şehirlerin vatandaşıydı; ama geri kalanı her yerden vardı. Paris, zamanla uluslararası ve kozmopolit bir şehir oldu. Düzen, bu şehir için önemli bir ihtiyaçtı².

Ortaçağda kâğıt, baskı tekniği, kitap yazımı, okur-yazar oranının artması derken üniversite sayısında da artma olmuştur. Üniversiteler, iki modelden oluşmaktaydı;

1. Paris modeli: Bu modelde öğretmen ve öğrenciler tek bir birlik haline gelmişlerdir.

2. Bolonya modeli: Bu modelde resmi olarak üniversiteler, sadece öğrenciler tarafından oluşturulmuşlardır. İlk üniversite, 1252'de Bolonya'da kurulmuştur (Goff, 2005: 121).

İlk üniversitenin Bolonya'da kurulmasının yanı sıra, baskı makinesinden önce kullanılan "pecia tekniği"nden burada bahsetmemiz gerekmektedir. Baskı makinesinden önce el yazmalarının yeniden yaratılmasına ciddi bir problem olarak bakılırdı. XIII. yüzyılda Paris'te, metinleri yeniden yapma sistemi, icat edildi. Burada farklı bir model tipi yani "exemplar" kullanılıyordu. Louis-Jacques Bataillon, pecia tekniğini şöyle tasvir etmektedir: "*Kopya olarak çift kat sayfalarından oluşan her biri pecia denilen numaralandırılmış defterlerden oluşmaktaydı. Bu defterlerde yazılı olan bir metin kiralanırdı. Yazıcı, diğer yazıcıların da kullanması için serbest defterleri boş bırakarak birer birer bu parçaları ödünç alırdı. Bu şekilde pek çok kopyası çalışırdı ve daha hızlı şekilde mevcut işin pek çok kopyası elde edilirdi. Bu teknik, Paris, Bolonya başta olmak üzere Padua, Montpellier, Naples ve Avignon'da kullanılmaktaydı*" (Goff, 2005: 127).

Basımcılığı bulanlar arasında elle dizilen harfleri bulan Johannes Gutenberg bulunmaktadır. Johannes Gutenberg, ortağı Pierre Schaefer'le, Strasbourg'da bu işin üzerine eğilip incelemelerde bulundu ve Mainz'da, 1455 yılında ilk kitabın basımını gerçekleştirdi: İlginçtir, bir Kutsal Kitap'tır bu basılan; "42 satırlık Kutsal Kitap", ya da Mazarin bir nüsha aldığı için "Mazarin Kutsal Kitabı" diye anılır. Yeni tekniğin yayılışı bir gerekliliğe öylesine yanıt vermiştir ki,

---

² (Taylor, 1949: 410). Aslında bu konu bağımsız bir araştırmacı için oldukça geniş ve karışık, tam karakteri ve uzunluğu haricinde. Resimli Ortaçağ üniversitelerine değinen bazı bilgiler, Arthur O. Norton tarafından "Mediaeval Universities" adlı eserinden aktarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ed. Denifle and Chatelain, 1889-1891: 60; Thurot, 1850: 28; Denifle, 1885: 65).

ilk basılı kitabın ortaya çıkışından bir on beş yıl kadar sonra, bir Romalı şöyle haykırmıştır: “*Vaktiyle 100 dukaya alınamayan eserler, şimdi olsa olsa 20 duka; bu gidişle daha yoksul olanın da bir kitaplığı olabilecek. Eskiden cilt için ödenenden daha azıyla bir kitap alınıyor!*” (Duran, 2002: 487).

Gerçekten de, daha otuz yıl geçmeden, doğan bu basımcılık hareketi, Batı'yı fethetti. Mainz'la Strasbourg'dan, Basel'e ve Nürnberg'e geçti; sonra da İtalya'ya; daha sonra Paris'te 1470 yılında ilk basımevi kurulur, arkasından da hemen Lyon kenti bu hareketin başına geçer ve öteki yerlerde de üniversite kentleri bu hareketi desteklemeye başlar (Goff, 2006: 41). Üniversite loncaları da başlı başına birer kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Paris üniversite loncası, XIII. yüzyıl boyunca hem yönetsel hem de mesleki örgütlenmesini belirlemiştir. Dört fakülteden oluşmaktadır: Sanatlar, Dinsel hukuk, Tıp ve İlahiyat. Ortaçağ üniversiteleri, sadece yüksek öğretim kurumları değildir. Bizim ilk ve orta öğrenimimiz de orada kısmen verilmekte veya onun tarafından denetlenmekteydi (Goff, 2006: 41).

Paris kenti, eğitim ve kültürel alanda en parlak kentlerden sayılmaktadır. Hocalar ve öğrenciler, buradaki katedral okulunda ya da daha büyük bir bağımsızlıktan yararlandıkları ve giderek kalabalıklaştıkları Sol kıyıda yığılmaktadır. Boucherie Caddesiyle Garlende Caddesi arasındaki Saint-Julien-le-Pauvre civarında; daha doğuda Saint-Victor katedral okulunun çevresinde, güneyde diğer büyük okuluyla Sainte-Genevieve Manastırı'nın taçlandığı tepeye doğru çıkarken bulunmaktadır (Goff, 2006: 41). Paris kenti ününü öncelikle okul disiplinlerinin tepesinde yer alan ilahiyat öğretiminin parlaklığına borçludur. Ama kısa bir süre sonra bu ününü esas alarak Aristotelesçi katkıyı sonuna kadar kullanan ve akıl yürütmeye başvurmanın da yardımıyla zihnin rasyonel girişimlerini zafere götüren felsefe dalının diyalektiğin sayesinde elde edecek ve bunu sürdürecektir (Goff, 2006: 41).

XII. yüzyılın kentsel atılımın içinde idmanlı hale gelen Ortaçağdaki entelektüeller sınıfıyla bu “zihin zanaatkârları” diyebileceğimiz insanlar, geriye, komünal hareketle taçlanan büyük lonca hareketi içinde örgütlenmişlerdir. Bu hoca ve öğrenci loncaları, kelimenin dar anlamında üniversiteler olacaklardır. Bu XIII. yüzyılın eseri olacaktır (Goff, 2006: 41).

Paris'te 1229 yılında öğrenciler ve kolluk güçleri arasında kanlı olaylar da meydana gelmiştir. XIII. yüzyılda krallık merkezileşmiştir. Ancak bu olaylardan sonra üniversite özerkliği bir daha kaybedilmemek üzere geri kazanılmıştır. Hatta Paris'te üniversitenin özerkliğini kazanması için iki yıl boyunca Paris'te ders verilmemiştir. Paris'te loncalara ilk ayrıcalıkları tanıyan Papa III. Celestinus'tur; özerkliğini ise III. Innocentius ve IX. Gregorius tanımışlardır. Üniversitelere ise ilk resmi statüleri Kardinal Robert de Courson 1215'te vermiştir (Goff, 2006: 98-100).

Bu durum, entelektüel sahanın Paris'te oluşmasına zemin oluşturmuştur (Goff, 1980: 34).

Dominiken tarikatının egemen olduğu Paris üniversitesi genel itibariyle daha katıksız bir Aristocu ve natüralist idi. Ortaçağ bilimsel düşüncesinin niteliği ve başarıları tarihsel açıdan önemli iki örnekle gösterilebilir. Birincisi, Paris Üniversitesi'nde XIV. yüzyılın ünlü sanat ustası Jean Buridan'ın savunduğu eğik atış açıklamasıyla ilgilidir. Bu grev en uzun ve en ünlü grevdir Avrupa'da. Ortaçağın bilimsel başarılarının ikinci örneğini de, Avrupa'nın ünlü seçkin bilim adamlarından olan Parisli büyük filozof ve kilise doktoru Nicholas Oresme ile ilgilidir. Oresme, 1350 yılında "Niteliklerin Yapılandırılması Hakkında" adlı kitabında nitelikleri ve nicel değişiklikleri geometrik olarak temsil etmek için görsel yapılar oluşturmuştur (McClellan- Dorn, 2006: 221-222; Goff, 2008: 145). Bunun yanı sıra, 1277'den sonraki dönemde Paris'teki Sanat Fakültesi'nde çok önemli bir yorum yapılmıştır. Bu yorum, İlahiyatla ilgili olarak yani, Allah'ın kendisinden yardım isteyen herkese yardım edeceği şeklinde bir yorum olmuştur. Bu yorum, Hıristiyanlıktaki dünyevi erdem özgürlüğünün ortaya çıkmaya başladığını göstermiştir (Mundy, (Trz): 359).

Bunların yanı sıra her ne kadar Doğu'dakiler kadar olmasa da, XIV. yüzyıla kadar Paris Üniversitesi'ndeki kitaplıktaki başlık sayısı 2000 civarındaydı. Zamanla bu sayı, basım tekniği ve baskı makinelerinin icadıyla birlikte artmaya başlamıştır (McClellan -Dorn, 2006: 130).

Daha önce bahsettiğimiz evrenkentler, XIII. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır. Evrenkentler, bir teoloji ve felsefe ilahi gerçeklerini, bundan önceki zamanlarda olduğu gibi tebliğler ya da telkinlerle değil, insan aklına dayalı olarak kavramak cesaretini göstermiş ve buna göre yargılamalarda bulunma yolunu açmıştır (McClellan -Dorn, 2006: 130).

Böylece bilimsel hayatta başlayan canlılık, evrenkentlerin kurulmasına yol açmış ve de kısa zaman sonra gelişerek sayılarının çoğalmasını sağlamıştır. Paris de bu evrenkentlerin en önemlisidir. XII. yüzyılda burada Yunan ve Arap ilmine önem verilmiştir. Abelard'ın öğretilerinin gün ışığına çıkarılması, öğrencileri akın buraya çekmektedir. Bir süre sonra piskoposluk, evrenkenti denetleyemez duruma gelmiştir. Öğretmenler kendi rektörlerini seçerek yönetime egemen olmuşlardır (McClellan -Dorn, 2006: 130). Paris'te dört fakülte kurulmuştur: Sanat, Tıp, Hukuk ve Teoloji fakülteleri. Bir süre sonra burada örgütlenme şekliyle, eğitim ve öğretimiyle Avrupa'nın en iyisi olduğunu ve diğer evrenkentlere örnek oluşturduğunu görüyoruz. Paris'in ünü öylesine artmıştır ki; artık insanlar, "İtalyanların Papalığı, Almanların İmparatoru, Fransızların da ilmi var" der durumuna gelmişlerdir. Haskins, Evrenkentler hakkında şöyle bir görüş belirtmektedir: "*Katedraller, parlamentolar gibi evrenkentler de, Ortaçağın bir ürünüdür. Çok yakından tanıdığımız o eğitim özellikleri, tüm öğretim, sınavlar ve*

akademik dereceler düzeneği, dünyada ancak XII. ve XIII. yüzyıllarda doğarlar. Tüm bu konularda Atina ve İskenderiye'nin değil; ama Paris ve Bolonya'nın kalıçlarıdır.”³.

Kısacası, üniversiteler, manastırlar gibi olmayıp kentsel kurumlardır. Bu kurumlar ödeme olanakları olan ve üniversiteye gitmeyi haklı gösterecek iş olanaklarına sahip boş zamanlı bir öğrenci kitlesine dayandığı için, Avrupa tipi üniversitenin yükselişi, kentlerin hızla büyüüp genişlemesine neden olmuştur diyebiliriz.

Bu şekilde gelişip büyüyen en önemli kent de Paris'tir. Çünkü Paris denince akla ilk gelen eğitim, kültür ve sanat olmaktadır. İnsanların aklında böyle bir yorum oluşmasında Paris'in Ortaçağlarda bir evrenkent niteliği taşıması ve bunu her alanda kullanmış olması önemli rol oynamaktadır. Günümüzde olduğu gibi o dönemlerde de üniversiteler, buldukları şehirlerin gelişmesine katkıda bulunan kurumlardı. Üniversitelerin kurulmasıyla birlikte o şehrin nüfusunda da artış oluyordu. Çünkü öğrenciler, okumak için üniversitelere gelmekteydiler gerek yurt içinden gerekse de yurt dışından. Nüfusun arştı demek, o bölgenin ekonomisinde de canlanma meydana gelmesi demektir. Bütün bu faktörler, birbirlerine bağımlı olup, birbirlerini etkilemekteydiler. Doğal olarak da gelişime ve değişime sebep oluyorlardı. Bunları içinde en iyi barındırıp gelişim ve değişim yaşayan kentlerden en önemlisi Paris'ti. Paris'i tanımlarken bu özellikleriyle bir bütün olarak düşünmek gerekir.

Başta Paris olmak üzere Batı tarzındaki manastırlarda gelişen felsefe-sanat ilişkisi, manastır sistemiyle biçimlenmiştir. IX. yüzyılda temelleri atılan ve XII-XIII. yüzyıllarda gelişen Skolastik Felsefe akımıyla, Batı Kiliseleri yeniden düzenlenmiştir. Skolastik, Latince “scola” yani okul sözcüğünden türetilmiş, “okul felsefesi” ya da “okulda öğretilen felsefe” anlamına gelir. Ortaçağda başlıca eğitim kurumları olan manastırlar ve katedral okullarında, daha sonra üniversitelerde geliştirildiği için bu adla anılmıştır (Braunfels, 1972: 67-100).

XII. ve XIII. yüzyıllarda felsefe ile sanat ilişkisi, salt bir paralelliğin ya da benzeşir olmanın ötesinde, bir etkilenme ilişkisi olmuştur. Bu dönemde felsefe-sanat ilişkisinin yakın olmasının nedeni, hem felsefenin hem de sanatın üretildiği, filozof ve sanatçıların yetiştikleri kaynağın “aynı” olmasıdır. Bu dönemde Kilise ve

³ (Thompson- Johnson,1937: 714 ve devamı). Ayrıca burada şunu da belirtmeliyiz ki; İtalyan hümanistleri ve sanatçılar, iki ayrı dalga ile İtalya dışına çıkmışlardır. İtalya'dan ilk ayrılanlar Petrarch gibi hümanistlerdi. Petrarch, Hollanda ve Paris'i XV. yüzyılda ziyaret etmiş olsa da, asıl hümanist beyin göçü 1430-1520 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemin İtalyan bilginleri özellikle Fransa, Macaristan, İngiltere, İspanya, Polonya ve Portekiz gibi ülkelere gitmişlerdi. Bunun sebebi, pek çok hümanist yazar ve bilginin İtalya'da başarıyı elde edememesidir. Hümanistlerin büyük bir kısmı Fransa'ya tercih etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız (Hunke, 2000: 55).

tarikatlar, hem felsefenin, hem bilimin, hem de sanatın merkezi ve kaynağı durumundadır. XIII. yüzyılda kurulan ilk üniversiteler de bu bahsetmiş olduğumuz katedral okullarının bir devamı biçimindedir. Örneğin; Paris Üniversitesi, Notre-Dame Katedral okulunun devamıdır. Bu üniversitelere hoca sağlayan en büyük kaynak ise, Kilise ile Dominiken ve Fransiskan tarikatlarıdır. Sanatçılar, bu tarikatlarda felsefe ve din bilimi eğitimi almaktaydı, çünkü sanat yapımını yapmak, onu algılamak gibi “bilmek”ten geçerci (Akyürek, 1994: 28-50).

Ortaçağda sanatçı ile din adamı arasında kesin bir çizgi çizmek olanaksızdı. Ortaçağ minyatürlerinin büyük bir kısmını yapanlar, manastırlardaki rahip-sanatçılardı. Paris'teki St. Denis Kilisesi, Chartres Katedrali gibi kimi büyük katedrallerin tasarımcılarının da rahipler olduğunu görüyoruz. Sanatsal projeler genellikle ya Kilise, ya da tarikatlar tarafından yaptırılır, bu kurumların yetkilileri de sanat yapımının tasarımını hazırlar veya onaylar, sanatçılara gerekli direktifleri verir, yapım sırasında sanatçıları denetlerdi. Genellikle rahip ya da din bilimci olan bu kişiler, kuşkusuz Skolâstik öğretinin verdiği düşünce yapısıyla sanatçıları yönlendirmekteydi (Akyürek, 1994: 28-50).

Geç Ortaçağlarda Batı monastisizmi manastır kurumlarına ait kurumsal yapısının Doğu Manastırlarından tamamen farklı geliştiği gözlenmektedir. Doğu ve Batı manastırlarının oluşum ve gelişiminde toplum-sanat-felsefe-din ilişkisinin etkin olması sonucunda, manastır sisteminde Doğu ve Batı arasındaki ayrılıklar, Bizans uygarlığı ile Avrupa'da İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'deki uygarlıklarda Karolenj, Roman ve Gotik sanatının etkisiyle gelişen kültürel oluşumlarda ortaya çıkmıştır. Manastırlar kendi yapılarını oluşturan belirleyici özellikleri, kültürün her alanına olduğu gibi sanata da taşımışlardır (Akyürek, 1994: 28-50). Ortaçağla birlikte ruhsal, bireysel, dışa kapalı, içe dönük, doğadan uzak ve küçük birimlerde örgütlenme gibi manastırların temel özellikleri, toplumsal yaşamda etkin olmuştur. Bu da gerek Paris gerekse de diğer şehirlerde dinin sanatla birleşiminin ardından, önemli bir faktör olarak toplumsal hayatın her cephesinde yer almaya başladığının göstergesidir.

Sanat ve özellikle de mimariye gelince; Paris, bir sanat aynı zamanda da bir mimari şehriydi. Burada Romanesk ve Gotik tarzda pek çok mimari harikası kabul edilen yapılar inşa edilmiştir. Romanesk mimarinin en yaygın formu, çok nefli ve transeptli bazilikal formdur. Bu üsluptaki kiliselerde orta nef ile yan neflerin bağlantısı, masif ayaklara dayanan yuvarlak kemerlerle sağlanmıştır (Davies, 1997: 356). Roma yapılarından alınan yarım daire biçimli yuvarlak kemer, Romanesk mimarinin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu dönemde yapıların örtü biçimleri de değişmiştir. Erken dönemlerde kullanılan ahşap kirişli çatılar bu dönemde de kullanılmakla birlikte artık esas örtü biçimi, “tonoz” olmuştur. Yuvarlak kemerlerle dörtgen bölümlerin oluşturulduğu neflerin üzerini dilimli kubbeleri andıran çapraz tonozlar örtmektedir (Davies, 1997: 356).

Romanesk dönemi, Ortaçağ'ın son büyük aşaması olan "Gotik dönem" izlemiştir. XII. yüzyıl ortalarında başlayan Gotik sanat, Rönesans dönemine kadar sürmüştür. Romanesk deyince akla manastır yapıları geliyordu, Gotik denildiğinde ilk akla gelen ise, sivri çatı ve kuleleriyle göğe doğru yükselen, dev boyutlu katedral yapılarıdır. Gotik mimarlığın, 1122'de Abbot Suger tarafından tasarılan, Paris yakınındaki St. Denis Manastır Kilisesi ile başladığı kabul edilir. Ama en yetkin klasik örnekler, Fransa'nın Ile de France bölgesinde, yapımlarına XIII. yüzyılda başlanan Laon, Chartes, Reims, Amiens ile Paris Notre-Dame Katedralleri'dir (Pevsner, 1970: 24).

Mimari yapıların en önemli özelliklerinden olan kemerler de, tonozlar gibi Ortaçağ Avrupa mimarisindeki önemli mühendislik buluşlarından olup, Fransa'daki mimari yapıların da önemli özelliklerinden sayılmaktadır. Paris yakınındaki St. Denis Abbey'ine gelen ziyaretçilere 1143 ya da 1144'te Abbot Suger'in tamamladığı apsiti'teki sivri uçlu kemerlerin gösterilmesi kemerlerin önemini gösteren açık bir örnektir (Davies, 1997: 356).

Genel olarak yapıların dış kompozisyonunu meydana getiren elemanların, başta uçan payandalar olmak üzere, 1160 ve 1170'lerde ilk uygulandıkları halleriyle iç kompozisyonun mistik hava bakımından üstünlüğünü sağlayan strüktürel gereklilikler oldukları şeklinde bir sonuca varmaktadır yazar Nikolaus Pevsner (Pevsner, 1970: 49).

Fransa'da ortaya çıkıp yayılan bu Gotik mimarisi, ilk başta kalelerde ve katedrallerde bahsettiğimiz gibi, sonradan da salonlarda ve evlerde kullanılmaya başlanmıştır (Cheney, 1956: 310).

Görüldüğü gibi, Gotik mimarisinin ilk ve orijinal örneklerinin bulunduğu Fransa'da zamanla değişiklikler meydana gelmiştir. 1275'lerde Fransa, bütün bu gelişim ve tekniklerin yaygınlaşması sonrasında bir gevşeme dönemine girmiştir. Kralların yeni fethettikleri ülkelerde yeni birkaç katedral yapılmıştır. Ama bunlar, mimariye hiçbir katkıda bulunmamış ve St. Denis ve Beauvais'teki düzen devam ettirilmiştir.

Ortaçağda Paris sokağının mekân olarak yapısı, binaların inşa edilmesinden sonra da hiç değişmemiştir. Örneğin Marais (Paris'in ünlü bir mahallesi) de Romanesk saraylarının yükselmesinden önce, bu yerleşim yerinde dar sokaklar bulunmaktaydı. Fakat tarikatlar istedikleri ölçüde bu sokakların sınırlarını zorluyorlardı. Ancak Richard Sennett'in verdiği bilgilere göre, Ortaçağda Kahire'deki binalara baktığımızda binaların inşaatları sırasında birbirlerinden haberdar olduklarını görüyoruz. Ya da şöyle belirtelim, bir komşunun kapısının önü kapatılamazdı. Din bağlamsal mimariyi buyuruyordu; ancak sokaklar çizgisel özellikten yoksunlardı. Ortaçağ Paris'inin binaları birbirini hesaba katma konusunda tanrıdan -kraldan veya soylulardan- gelen bu türden bir buyruğa uymakla yükümlü değillerdi. Her binanın pencere ve döşemeleri sahibinin

isteklerine göre yapılıyordu. Müteahhitler de sorumsuzca başka binaların girişlerini kapatabiliyorlardı (Sennett, 2008: 173).

Estetik açıdan Ortaçağ kenti, Lewis Mumford'un da söylediği gibi, aslında bir Ortaçağ gobleni olarak da tasvir edilebilir. Tasvir edildiği gibi tasarımın zengin karmaşasıyla karşılaşan göz oradan oraya gezinir kimi yerde bir çiçek, kimi yerde bir hayvan, kimi yerde de bir baş figürüne takılır. Hoşlandığı yerde biraz daha dolanır, görüntünün tümünü ancak parçaları birleştirerek değerlendirir, tek bir bakışla değil (Mumford, 2007: 375).

Ayrıca Marasis'te büyük Rönesans saraylarının yapılmasında önce sağ yakada bulunan bu bataklıktan bozma yerleşim alanının birdenbire daralan sokakları bulunuyordu. Farklı mülk sahiplerinin arazi çizgilerinin tam kenarına yaptırılan evler arasından tek bir kişi bile zar zor ele geçirilebiliyordu. Manastırların ve kraliyet semtinin sokakları mülk sahibi aynı zamanda müteahhit de olduğu için daha iyi durumda bulunmaktaydı. Ancak Notre-Dame etrafındaki piskoposluk alanında farklı tarikatlar ayrıcalıklarının sınırlarını görmek amacıyla sokağın sınırlarını gönülleri istediğince zorluyorlardı (Sennett, 2008: 173).

Sonuç olarak, bu ekonomik işleve sahip sokak mekânının gelişimi, sokak yani güncel hayatta da bir değişimi beraberinde getirmiştir. Ortaçağ Paris'i diğer şehirlerden daha farklı olarak sokaklarında ticaret hayatını canlandırmıştır.

SONUÇ

Doğu kültürünün Hıristiyan kültürüne dâhil edildiği merkezlerden en önemlisi Paris kenti olmuştur. Paris kenti, Kuzey ve Güney dünyasının birbirleriyle buluştukları mübadele ve mamul mal üretimi alanında önemli bir yere sahiptir. Loire ve Rhin arasında, tam da uluslararası ticaret ve bankacılığın Champagne fuarlarına yerleştikleri bölgede bulunmakta ve Fransa'yı Yunan ve Roma'nın ilk mirasçısı haline getirecek olan kültür burada yoğunlaşmaktadır.

İrlandalı Dominiken rahip Thomas şöyle yazmıştır: “*Paris kenti Atina gibi üç kısma bölünmüştür: Bunlardan biri tüccar, zanaatkâr ve halka ait olup, buraya büyük kent denilmektedir; diğeri kralın sarayının, kilisenin ve katedralin bulunduğu soylulara ait olan Cité bölümüdür; üçüncüsü ise öğrenciler ve kolejler kesimi olup, Üniversite diye adlandırılmaktadır*” (Goff, 2006: 104).

Paris'in ekonomik niteliği, diğer ülkelerdeki şehirlerden daha farklıdır; hatta daha karmaşıktır diyebiliriz. Geç ortaçağlardan önce, Fransa hiçbir anlamda ekonomik bir bütünlüğe sahip değildi. Birbiriyle yabancılardan daha sıkı bir ilişkisi olmayan, yan yana gelmiş belirli sayıda bölgeden oluşuyordu. Zamanla Marsilya'nın da ticareti sadece Güney Fransa ile sınırlı hale gelmişti. Marsilya'daki bu gerilemiş, XII. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın büyük antreposu olan Champagne panayırılarının çöküşüyle hemen hemen neredeyse eş zamanlı olarak

gerçekleşmiştir. Fransa'daki bu duruma karşılık, Ortaçağlarda Paris'in oynadığı rol, Philip Augustus döneminin başlangıcında Fransa'nın siyasal üstünlüğünün ve Fransız uygarlığının itibarı ile bağdaşır nitelikte değildir. Aslında Paris şehri, üniversitesi sayesinde uluslararası bir kent özelliği taşımaktaydı. Ancak ticareti ya da endüstrisi ile uluslararası bir nitelik taşımamaktaydı.

Kent, endüstriyel bakış açısından baktığımızda, ihracatçı bir özelliğe sahip değildi. Mimarları ve heykeltıraşları sanatlarını bütün Avrupa'ya yaymışlar; fakat uluslararası kentin ticaretteki payı, sadece doğal zenginliklerinin bol olmasına bağlı kalmıştır.

Kent birliklerinin gelişimi, ticaretin gelişimiyle paraleldi. Bir rekabetin yoksunluğu ve denge isteği gibi pek çok yaygın karakteri bir arada bulundurmakta ve bütün bunlar, üstün bir kurum olarak şehirlerdeki feodalizmin düşüşünü hızlandırmada önemli faktörler olmuşlardır.

Kentlerin ekonomi tarihinde şöyle katkıları olmuştur:

1. İş bölümünün yayılması.
2. Tarımın tek başına yeterli olmadığı yerlerde yeni bir konsepti tanıtan serbest iş bölümü gibi yeni bir hayat tarzının kurulması.
3. Kapital güç.

Bu üç faktörün yaygınlaşması, kentin ekonomik hayatını canlandırırken, sosyal ve kültürel hayata da dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Avrupa'da büyük bir değişim hareketi gözlenmiştir. Ticarete düşüş yaşanmazken, feodalizm kendi içinde bir erozyon yaşamış ve ardı sıra gelen felaketler, ticari aktivitelerin yayılmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında vebanın sebep olduğu nüfus değişimini de unutmamak gerekir. Fransa ve İngiltere'de merkezi monarşiler sona ermiştir. Bunlara rağmen, Fransa 'da ve özellikle de Paris kentindeki nüfus, bu şartlar doğrultusunda çok fazla değişime uğramamıştır. Bu da bu kentin kendine yetecek bir yapıya sahip olduğunun ve insanların yaşamayı en çok tercih ettikleri yerlerden biri olduğunun en açık göstergesidir. Tercih edilen şehir olma özelliğiyle Paris'te en fazla zanaatkarlar sınıfında büyük bir artış yaşanmıştır. Bunun en açık kanıtı da, Paris'te 1291 yılında vergiye tabi tutulan 350 çeşit mesleğin bulunmasıdır. Yemek pişirme, giyim-kuşam, ev ve eşya, kiliselerin inşası ve süslenmesi işlerinde lüksün artmasının da gösterdiği üzere, zenginlik geniş ölçüde artmıştır.

Sonuç olarak, Ortaçağda Paris kentinin görüntüsü, bir bütün olarak bakıldığında, bugünün Paris'ine benzemektedir. Endüstrisi kendi ihtiyaçlarına yetmekteydi. Daha önce bahsettiğimiz panayırların çökmesiyle birlikte, uluslar arası ticaretteki yeri, Flander ve Brabant tarafından alınmıştır. Aslında Fransa'daki zenginlik, toprağındaki bol, çeşitli ve mükemmel ürünlerden kaynaklanmaktaydı.

Burada önemli olan bir diğer nokta da, ürettiği malları kendisinin ihraç etmemesidir. Çünkü gerçek bir ticaret filosu yoktu, ticari faaliyetler gelişmiş olmasına rağmen. Hem Paris kentinde hem de bir bütün olarak alındığında Fransa'da ne ticari ne de endüstriyel olarak büyük servetler olmamasına karşın, Yüz Yıl Savaşları'nda yaşadığı felakete kadar, bunu bir şekilde telafi eden ve hiçbir yerde bulunmayan bir refah ve istikrar vardı. Fransa belki de bu yapısıyla birlikte, en kalabalık nüfusa ve kiracı oranına sahipti. Genel olarak, Fransız uygarlığının XIII. yüzyıldaki parlak gelişiminde hiç kuşkusuz bunların büyük rolü olmuştur.

Anlaşıldığı üzere Paris kenti, Geç Ortaçağlarda önemli bir evrenkent olmuştur. Yani bir üniversite kenti, eğitim ve öğretimin merkezi, sanat ve mimari merkezi olarak daha fazla adından söz ettirmiştir. Diğer kentlerden daha farklı özelliklere sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da Paris'e ayırt edici bir özellik kazandırmaktadır.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gelişen Modern Batı Uygarlığı, Lâtin Hıristiyanlığının X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar olan parlak başarılarının bir sonucudur. Bu nedenle de, Seine, Rhine ve Thames havzalarının Ortaçağ tarihi çağımızı anlamak isteyenler için önemlidir. Kuzey-Batı Avrupa'da gerçekleşen XIII. Yüzyıldaki başarılarla duyulan saygı, yalnızca romantik bir geri bakış olayı değildir. O çağlardaki insanları Kuzey Fransa topraklarında ve çevresinde büyük bir başarıyla üretilen ürünlerin çekiciliğini kabul ediyorlardı. İtalya'daki Gotik sanatı ve Paris skolastisizmi Orta ve Doğu Avrupa'da demir, saban tarımının sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgede bu sanat ve düşünce tarzlarının kaynaşması da bunun kanıtıdır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2001), *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge yay.

Ahunbay, M. (1997), “Manastır”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2*.

Akyürek. E. (1994). *Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Felsefe ve Sanat*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Altınay. A. R. (2007). *Haçlılar (1095-1291)*. Güray Kırpık. (Haz). İstanbul: Ötüken Yay.

Ashtor. E. (2004a). Geç Ortaçağlarda Yakınoğu Şeker Endüstrisi-Teknolojinin Gerileyişine Bir Örnek. Abdulhalik Bakır-Pınar Koçođlu (Çev.). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. Ankara: Bizim Büro yay.

Ashtor. E. (2004b). Yakınoğu Alkali Külleri ve Avrupa Endüstrileri. Abdulhalik Bakır-Pınar Koçođlu (Çev.). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. Ankara: Bizim Büro yay.

Aytaç. K. (1980). *Avrupa Eğitim Tarihi*. Ankara: D. T. C. F. Yay.

Bacci. M. L. (2000). *Avrupa'da Nüfus Hareketleri*. M. Timuçin Binder (Çev.). İstanbul: Literatür yay.

Bakır. A. (2002). *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*. Ankara.

Bakır. A. (2002). Osmanlı Öncesi Dönemde Ortadođu'da Madencilik ve Sanayi Sektöründe Çalışan İşçilerin Sosyal ve Ekonomik Durumlarına Dair Bir Deđerlendirme. XIV. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara: (1) : 401-416.

Baldwin. S. (1968). *Business in the Middle Ages*. New York: Cooper Square yay.

Barber. R. (1984). *The Penguin Guide to Mediaeval Europe*. Great Britain: Penguin Boks yay.

Benevolo. L. (1995). *Avrupa Tarihinde Kentler*. Nur Nirven (Çev.). İstanbul: Afa yay.

Bloch. M. (1931). *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris.

Braunfels. W. (1972). *Monasteries of Western Europe-The Architecture of the Orders*. London: Thames and Hudson yay.

Cheney. S. (1956). *A New World History of Art*. New York: Viking yay.

Cippola. C. M. (2002). *Zaman Makinesi*. Tülin Altınova (Çev.). Kitap yay.

Cippola. C. M. (1980). *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*. W. W. Norton yay.

Crosby. A. W. (1986). *Ecological Imperialism. America*: Cambridge University yay.

Crump. C. G. & Jacop E. F. (1943). *The Legacy of the Middle Ages*. Clarendon yay. Oxford: Clarendon yay.

Dales. R. C. (1992). *The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages*. Leiden and New York. E. J. Brill yay.

Davies. N. (1997). *A Europe History*. Londra. Pinlico yay.

Delmas. C. (1973). *Avrupa Uygarlık Tarihi*. Nihal Önel (Çev.). İstanbul: Varlık yay.

Duby. G. (1968). *Rural Economy and Contry Life in the Medieval West*. Londra.

Duby. G. (1990). *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). Ankara: İmge yay.

Duran. H. (2002). *Endüstri Çağının Dinamikleri*. İstanbul: Değişim yay.

Egbert. V. W. (1974). *On the Bridges of Medieval Paris: A Record of Fourteenth Century Life*. Princeton: Princeton University yay.

Emerton E. (1894). *Mediaeval Europe*. U.S.A: Athennum yay.

Fleming. J.-Honour. H.-Pevsner. N. (1966). *A Dictionary of Architecture*. Büyük Britanya: Penguin yay.

Frederick. B. A. (1996). *Ortaçağların Tini*. İstanbul.

Gimpel. J. (1973). *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. Nazım Özüaydın (Çev.). Ankara: Tübitak yay.

Goff. J. L. (2008). *Avrupa'nın Doğuşu*. Timuçin Binder (Çev.). İstanbul: Literatür yay.

Goff. J. L. (2005). *The Birth of Europe*. Janet Lloyd (Çev.). USA: Blackwell yay.

Goff. J. L. (1999). *Ortaçağ Batı Uygarlığı*. Hanife-Uğur Güven (Çev.). İzmir: Dokuz Eylül yay.

Goff. J. L. (2006). *Ortaçağda Entelektüeller*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı yay.

Goff. J. L. (1980). *Time, Work & Culture in the Middle Ages*. Londra: Chicago University yay.

Gres. F. & J. (1995). *Cathedral, Forge and Waterwheel, Cathedral, Forge and Waterwheel*. Newyork: Harper Perennial yay.

Heaton. H. (1985). *Avrupa İktisat Tarihi*. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş(Çev.). Ankara: Teori yay.

Horris. J. & Lever. J. (1966). *Illustrated Glossary of Architecture (850-1830)*. Londra. Faber and Faber yay.

Huberman. L. (2003). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. Murat Belge (Çev.). İstanbul: İletişim yay.

Hunke. P. (2000). *Rönesans*. Özkan Akpınar (Çev.). İstanbul: Babil yay.

Hunke. S. (1970). *Allah'ın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde*. H. Örs (Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar yay.

Komisyon. (1995). *Paris*. MsxLabs & TemelBritannica. (13). İstanbul.

Lamb. H. (1931). *The Crusades, Iron Men and Saints and the Flame of Islam*. New York.

Lewis. G. R.(1924). *The Stannaries. A study of the English Tin Miner*. Cambridge: Harward University yay.

Lopez. R. S. (1971). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 930-1350*. Englewood Cliffs- NJ: Prentice- Hall yay.

Mason. S. F. (2001). *Bilimler Tarihi*. Umur Daybelge (Çev.). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı yay.

McClellan. J. E.-Dorn. H. (2006). *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*. Haydar Yalçın (Çev.). Ankara: Arkadaş yay.

McNeill. W. H. (2008). *Avrupa Tarihinin Oluşumu*. Yusuf Kaplan (Çev.). İstanbul: Külliyyat yay.

Michaud. J. F. (2009). *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları*. Arifi Ahmed Paşa-Edhem Pertev Paşa-Ali Fuad Bey (Çev.). Güray Kırpık(Haz). İstanbul.

Mumford. L. (2007). *Tarih Boyunca Kent*. Gürol Koca-Tamer Tosun (Çev.). İstanbul: Ayrıntı yay.

Mundy. J. H. (1993). *Europe in the High Middle Ages*. Londra and New York: Longman yay.

Öymen. H. R. (1969). *Doğulu ve Batılı Yönüyle Eğitim Tarihi*. Ankara. D.T.C.F. yay.

Payson. A. (Trz). *A History of Mechanical Inventions*.

Perry. M. (1985). *Western Civilization*. Boston. Houghton Mifflin Company .

Pevsner. N. (1970). *Avrupa Mimarisinin Ana Hâtlârı*. Selçuk Batur (Çev.). İstanbul. İTÜ Mimarlık Fakültesi yay.

Pirene. H. (1983). *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*. Uygur Kocabaşoğlu (Çev.). İstanbul. Alan yay.

Pirene. H. (2002). *Ortaçağ Kentleri ve Ticaretin Canlanması*. Şadan Karadeniz (Çev.). İstanbul. İletişim yay.

Pounds. N. J. G. (1974). *An Economic History of Medieval Europe*. New York: Longman yay.

Rider, C. (1995). *Economic History*. Ohio: An International Thomson yay.

Rodinson, M. (1991). *Europe and the Mystique of Islam*. Roger Veinus (Çev.). America: Washington yay.

Sayre, H. M. (1997). *A World of Art*. Prentice Hall yay.

Sennett, R. (2008). *Ten ve Taş*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Metis yay.

Taylor, H. O. (1949). *The Medieval Mind*. Cambridge: Massachusets Harward University yay.

Thompson, J. W.- Johnson, E. N. (1937). *An Introduction to Medieval Europe 300-1500*. Newyork: W. W. Norton& Company.

Yun, B.(1996). *Handbook of European History 1400-1600*. Thomas A. Brea Heiko A. Oberman-James D. Tracy (Ed.). Michigan: (I). William B. Eerdmans yay.